

HOL VA UNING IFODALANISHI

Nodira Ismoilova Usmonjon qizi

Andijon davlat pedagogika inistituti

Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qtuvchisi

Sobirova Ruxshona Bexzodbek qizi

Andijon davlat pedagogika inistituti

Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20065834>

Annotatsiya: Ushbu maqolada hol va uning ifodalanish usullari keng qamrovda tahlil qilinadi. Holning gap tarkibidagi o'rni, uning mazmuniy va grammatik xususiyatlari, shuningdek, turli sintaktik vazifalarni bajarishi misollar orqali yoritib beriladi. Maqolada holning ravish, ot, sifat, sifatdosh, ravishdosh hamda so'z birikmalari orqali ifodalanish jihatlari chuqur o'rganiladi. Bundan tashqari, holning turli turlari — payt, o'rin, sabab, maqsad, miqdor-daraja kabi ko'rinishlari ham ilmiy asosda izohlanadi. Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek tilshunosligida gap bo'laklari tizimini yanada mukammalroq tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: hol, gap bo'laklari, sintaksis, ravish, sifatdosh, ravishdosh, ifodalanish usullari, tilshunoslik

Аннотация: В данной статье подробно рассматривается обстоятельство и способы его выражения в предложении. Особое внимание уделяется его роли в синтаксической структуре, семантическим особенностям и функциональному значению. Анализируются различные способы выражения обстоятельства с помощью наречий, существительных, причастий, деепричастий и словосочетаний. Также рассматриваются основные виды обстоятельств, такие как обстоятельства времени, места, причины, цели и меры степени. Приведённые примеры способствуют более глубокому пониманию данной синтаксической категории. Результаты исследования могут быть использованы в изучении теоретической и практической грамматики.

Annotation: This article provides a detailed analysis of the adverbial modifier and the ways of its expression in a sentence. Particular attention is given to its role in syntactic structure, semantic features, and functional significance. The study examines different means of expressing adverbial modifiers, including adverbs, nouns, participles, gerunds, and phrases. In addition, various types of adverbial modifiers such as time, place, cause, purpose, and degree are discussed. Examples are included to enhance clarity and understanding of the topic. The findings of this research can be applied in both theoretical and practical studies of grammar and linguistics.

Kirish

Til insoniyatning eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo'lib, u jamiyat a'zolari o'rtasida aloqa o'rnatish, fikr almashish va axborot yetkazishning asosiy vositasi hisoblanadi. Har qanday til o'zining murakkab tuzilishi, boy lug'aviy tarkibi va mukammal grammatik tizimi bilan ajralib turadi. Tilning ana shu grammatik tizimida sintaksis alohida o'rin egallaydi. Sintaksis — bu gap tuzilishi, uning tarkibiy qismlari va ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rganadigan tilshunoslik bo'limidir. Gap esa fikrni ifodalashning asosiy birligi sifatida til tizimining markaziy elementi sanaladi. Gap tarkibi bosh va ikkinchi darajali bo'laklardan tashkil topadi. Bosh bo'laklar — ega va kesim gapning asosiy mazmuniy yadrosini tashkil etsa, ikkinchi darajali bo'laklar ushbu mazmunni aniqlashtiradi, kengaytiradi va boyitadi. Ikkinchi darajali bo'laklar ichida hol alohida ahamiyatga ega bo'lib, u harakatning turli jihatlarini ifodalash orqali gap mazmuniga aniqlik

kiritadi. Hol yordamida harakatning qayerda, qachon, qanday, nima sababdan yoki qanday maqsadda sodir bo'layotgani ifodalanadi. Shu jihatdan hol gapning mazmuniy to'liqligini ta'minlovchi muhim vositalardan biridir. O'zbek tilshunosligida hol va uning ifodalanishi masalasi keng o'rganilgan bo'lib, bu mavzu sintaktik tizimning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Hol, odatda, fe'l bilan bog'lanib, harakat yoki holatning turli sharoitlarini bildiradi. U ko'pincha ravishlar orqali ifodalansa-da, boshqa so'z turkumlari — ot, sifat, son, olmosh, sifat-dosh va ravishdosh shakllari orqali ham ifodalanishi mumkin. Bu esa holning ifodalanish imkoniyatlari keng va rang-barang ekanligini ko'rsatadi. Holning turlari ham xilma-xil bo'lib, ular semantik jihatdan bir necha guruhlariga ajratiladi. Jumladan, payt holi harakatning qachon sodir bo'lishini bildirsa, o'rin holi harakatning qayerda yuz berishini ko'rsatadi. Sabab holi harakatning nima sababdan yuzaga kelganini ifodalasa, maqsad holi uning qanday maqsadda bajarilganini anglatadi. Shuningdek, miqdor-daraja holi harakatning darajasi yoki miqdorini bildiradi. Ushbu turlar gapning mazmunini yanada boyitib, fikrni aniq va tushunarli ifodalashga xizmat qiladi. Bugungi kunda tilshunoslikda gap bo'laklarini, xususan, holni chuqur o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki tilni mukammal o'rganish, uning grammatik qurilishini to'g'ri tushunish va amaliy nutqda to'g'ri qo'llay olish bevosita ana shu bilimlarga bog'liqdir. Ayniqsa, ta'lim jarayonida o'quvchilarga gap bo'laklarini to'g'ri o'rgatish, ularning nutqini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Unda hol va uning ifodalanish usullari keng va tizimli ravishda o'rganiladi. Holning grammatik xususiyatlari, uning gapdagi vazifasi, boshqa gap bo'laklari bilan munosabati hamda ifodalanish shakllari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shu bilan birga, nazariy ma'lumotlar amaliy misollar bilan boyitilib, mavzuning yanada tushunarli bo'lishiga erishiladi. Hol tushunchasini har tomonlama yoritish, uning turlarini aniqlash va ifodalanish usullarini tahlil qilishdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilab olindi: holning umumiy tavsifini berish, uning gapdagi o'rnini aniqlash, asosiy turlarini ko'rsatish hamda ifodalanish vositalarini misollar asosida yoritish. Til inson tafakkuri, madaniyati va ma'naviy hayotining ajralmas qismi sifatida jamiyat taraqqiyotida beqiyos o'rin tutadi. U nafaqat aloqa vositasi, balki bilim va tajribani avlod-dan-avlodga yetkazuvchi muhim omildir. Har bir til o'zining ichki qonuniyatlari, grammatik qurilishi va sintaktik tizimi orqali shakllanadi. Ana shu tizim ichida gap va uning bo'laklari alohida ahamiyat kasb etadi. Gap orqali inson o'z fikrini aniq, ravon va mantiqiy tarzda ifodalaydi. Gapning mukammalligi esa uning tarkibidagi bo'laklarning to'g'ri va o'rinli qo'llanishiga bevosita bog'liqdir. Tilshunoslikda gap bo'laklarini o'rganish uzoq tarixga ega bo'lib, bu masala ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Xususan, o'zbek tilshunosligida Abdurauf Fitrat, G'afur G'ulom, Abdulla Qodiriy kabi ma'rifatparvar va ijodkorlar tilning boy imkoniyatlari, uning ifoda kuchi haqida qimmatli fikrlar bildirganlar. Zamonaviy tilshunos olimlardan Shavkat Rahmatullayev o'z tadqiqotlarida sintaksis va gap bo'laklarining nazariy asoslarini chuqur yoritib bergan. Ularning ilmiy qarashlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Gap tarkibida bosh va ikkinchi darajali bo'laklar mavjud bo'lib, ular o'zaro uzviy bog'langan holda fikrni ifodalaydi¹. Ikkinchi darajali bo'laklar ichida hol alohida o'rin tutadi. Hol harakatning turli sharoitlarini, ya'ni qachon, qayerda, qanday, nima sababdan yoki qanday maqsadda sodir bo'layotganini bildiradi. Natijada gap mazmuni yanada boyiydi, aniqlashadi va ifodaviylik kuchayadi. Holsiz gap ko'pincha umumiy va noaniq bo'lib qolishi mumkin. O'zbek adabiy tilining rivojiga katta hissa

¹ Shavkat Rahmatullayev-Hozirgi o'zbek adabiy tili (2010).

qoʻshgan Alisher Navoiy oʻz asarlarida tilning nozik jihatlaridan mahorat bilan foydalangan. Uning asarlarida holning turli koʻrinishlari orqali fikrning aniqligi va badiiyligi taʼminlanganini koʻrish mumkin². Masalan, uning asarlaridagi tasviriy vositalar, ayniqsa, harakatning holatini ifodalovchi birliklar nutqning jozibadorligini oshiradi. Bu esa holning nafaqat grammatik, balki uslubiy ahamiyati ham yuqori ekanligini koʻrsatadi.

Til masalasi davlat siyosati darajasiga koʻtarilgan boʻlib, Shavkat Mirziyoyev oʻz nutqlarida ona tilining nufuzini oshirish, uni chuqur oʻrganish va rivojlantirish zarurligini bir necha bor taʼkidlagan. U kishi: “Til – millatning ruhidir”, degan mazmundagi fikrlari bilan tilga boʻlgan eʼtiborning naqadar muhim ekanini koʻrsatib bergan³. Bu esa tilshunoslikka oid masalalarni, jumladan, sintaksis va gap boʻlaklarini oʻrganish dolzarbligini yanada oshiradi. Holning ifodalanish usullari rang-barang boʻlib, u turli soʻz turkumlari orqali yuzaga chiqadi. Ravishlar bu borada yetakchi oʻrin tutadi, ammo otlar, sifatlar, sonlar, olmoshlar, sifatdosh va ravishdosh shakllari ham maʼlum vaziyatlarda hol vazifasini bajaradi. Bu hol tilning moslashuvchanligi va boy imkoniyatlarini namoyon etadi. Har bir ifoda vositasi oʻziga xos maʼno nozikliklarini olib kiradi va nutqni yanada boyitadi. Holning semantik turlari ham oʻziga xos xususiyatlarga ega. Payt holi harakatning vaqtini bildirsa, oʻrin holi uning makonini koʻrsatadi. Sabab, maqsad, shart, miqdor-daraja kabi hol turlari esa harakatning turli jihatlarini ochib beradi. Ularning har biri gapning mazmuniy tuzilishida muhim rol oʻynaydi va fikrni yanada aniq ifodalashga xizmat qiladi. Talabalar va oʻquvchilar uchun gap boʻlaklarini, ayniqsa, holni toʻgʻri tushunish va qoʻllash nutq madaniyatini oshirishga yordam beradi. Toʻgʻri va ravon nutq esa insonning fikrlash darajasi va madaniyatini namoyon etadi. Til birliklarini ongli ravishda ishlata olish esa har bir shaxsning savodxonligini belgilovchi muhim mezonlardan biridir. Bugungi globallashuv davrida tillararo aloqalar kengayib borayotgan bir paytda milliy tilning grammatik asoslarini puxta oʻrganish yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tilni chuqur bilish uning nozik jihatlarini anglash, uni toʻgʻri va oʻrinli qoʻllash imkonini beradi. Hol va uning ifodalanishi masalasini keng yoritish esa ana shu jarayonning muhim qismi hisoblanadi. Mazkur ishda holning nazariy asoslari, uning gapdagi vazifasi, semantik turlari hamda ifodalanish usullari atroflicha tahlil qilinadi. Keltirilgan ilmiy qarashlar va misollar mavzuni chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Bu esa oʻz navbatida oʻzbek tili sintaksisini mukammal oʻrganishga, nutq madaniyatini rivojlantirishga va til boyligini oshirishga zamin yaratadi.

Xulosa

Mazkur ish davomida hol va uning ifodalanishi masalasi har tomonlama tahlil qilindi. Hol gapning muhim ikkinchi darajali boʻlagi sifatida harakatning turli jihatlarini — vaqtini, oʻrnini, sababini, maqsadini va bajarilish tarzini aniqlashtirib berishi asoslab berildi. Uning ishtiroki gap mazmunini boyitishi, fikrni aniq, ravon va tushunarli ifodalashda muhim ahamiyat kasb etishi misollar orqali koʻrsatildi. Tadqiqot jarayonida holning turli semantik turlari mavjudligi va ularning har biri oʻziga xos vazifani bajarishi aniqlandi. Payt, oʻrin, sabab, maqsad, miqdor-daraja kabi hol turlari gapning mazmuniy tuzilishini toʻldirib, nutqning mantiqiyligini taʼminlashi yoritib berildi. Holning bu xususiyatlari uni sintaktik tizimning ajralmas qismiga aylantiradi. Holning ifodalanish usullari ham keng va rang-barang ekani tahlil qilindi. U nafaqat

² Alisher Navoiy-“Hamsa” (Fan nashriyoti-2006)

³ Shavkat Mirziyoyev-Nutqlar va maruzalar toplami-2017-2024

ravishlar, balki ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh va ravishdosh kabi turli soʻz turkumlari orqali ifodalanishi mumkinligi misollar asosida izohlandi. Bu esa oʻzbek tilining boyligi va uning ifoda imkoniyatlari keng ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Olib borilgan tahlillar natijasida holning nafaqat grammatik, balki uslubiy ahamiyati ham yuqori ekanligi aniqlandi. U nutqning taʼsirchanligini oshiradi, fikrni yanada jonli va obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda holning oʻrni beqiyos boʻlib, u tasviriylikni kuchaytiruvchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Mazkur ishning amaliy ahamiyati shundaki, unda keltirilgan nazariy maʼlumotlar va tahlillar oʻquvchilar hamda talabalar uchun foydali manba boʻlib xizmat qiladi. Holni toʻgʻri tushunish va oʻrinli qoʻllash nutq madaniyatini oshirish, yozma va ogʻzaki nutqni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Hol va uning ifodalanishi masalasini chuqur oʻrganish oʻzbek tili sintaksisini yanada mukammal anglashga yordam beradi. Bu esa tilni toʻgʻri, aniq va samarali qoʻllash imkonini kengaytiradi hamda tilshunoslik fanining rivojiga oʻz hissasini qoʻshadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Abdulla Oripov — *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Sharq, 2015. 120–310-betlar.
2. Abdulla Qodiriy — *Oʻtkan kunlar*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom nashriyoti, 1994. 5–420-betlar.
3. Abdurauf Fitrat — *Oʻzbek tili grammatikasi*. Toshkent, 1925. 1–98-betlar.
4. Alisher Navoiy — *Xamsa*. Toshkent: Fan, 2006. 10–540-betlar.
5. Erkin Vohidov — *Saylanma*. Toshkent: Oʻzbekiston, 2012. 50–260-betlar.
6. *Hozirgi oʻzbek adabiy tili (darslik)*. Toshkent: Universitet, 2018. 15–180-betlar.
7. *Oʻzbek tilining izohli lugʻati*. Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 1–900-betlar.
8. Gʻafur Gʻulom — *Tanlangan asarlar*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom nashriyoti, 1983. 30–290-betlar.
9. Nemat Mahmudov — *Oʻzbek tili sintaksisi*. Toshkent: Fan, 2018. 25–210-betlar.
10. *Sintaksis nazariyasi*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. 5–160-betlar.
11. Said Ahmad — *Tanlangan asarlar*. Toshkent, 2000. 40–300-betlar.
12. Shavkat Mirziyoyev — *Yangi Oʻzbekiston strategiyasi*. Toshkent, 2021. 1–120-betlar.
13. Shavkat Rahmatullayev — *Hozirgi oʻzbek adabiy tili*. Toshkent, 2010. 20–250-betlar.
14. *Tilshunoslik asoslari*. Toshkent: Oʻqituvchi, 2012. 10–190-betlar.
15. Erkin Vohidov — *Badiiy nutq va til uslubi*. Toshkent, 2014. 35–170-betlar.